

ARAP DİLİNDE SESLER

Ahmet BULUT*

İnsan, ictimâî bir varlıktır. Yalnız değildir.

İnsanların anlaşma vasıtalarından biri de dildir.

İnsan konuşur ve dinler, yazar ve okur. Maksadını anlatır.

Varlığında konuşma ve dinleme için cihazlar bulunduğu gibi, konuşmanın mümkün olmadığı durumlarda da yazma ve okumaya mürâcaat eder.

Bu çalışma, tarihî yapısı içerisinde arapçadaki sesleri ele almaktadır. Yer yer tavsîfî bir bakış da yapılacaktır.

Konu aşağıdaki plan dahilinde işlenmeye çalışılacaktır:

Konuşma Cihazı,

Sesin Tarifi,

Sesler ve Harfler,

Seslerin Meydana gelişi,

Mahrec Tayini,

Mahrec Adedi,

---

* Doç. Dr.; U.Ü. İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belâgatı Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

Harflerin Lakabları,
Harflerin Sıfatları,
Sıfatların Lakabları,
Bazı Mülâhazalar.

Konuşma Cihazı

Konuşma için kullanılan insan uzuvları şunlardır¹:

- 1- Akciğer/ler, pulma/pulmanes,er-ri'etân mü. er-ri'e,
- 2- Nefes borusu, trachea, el-kasbatu'l-hevâ'iyye,
- 3- Haççere, larynx, el-hancere,
- 4- Ses telleri, plica vocalis, el-evtâru's-savtiyye,
- 5- Boğaz, fauces, el-halk,
  - a) Boğazın en ucu "ses tellerine en yakın olan kısmı" aksâ'l-halk,
  - b) Boğazın ortası, vasatu'l-halk,
  - c) Boğazın ağza en yakın yeri, ednâ'l-halk,
  - d) Küçük dil, epiglottis, lisânü'l-mizmâr,
  - e) Küçük dil, uvula palatina, el-lehâ(t),
  - 6) Ağız, oris, fem,
  - 7) Dil, lingua, el-lisân,
    - a) Dil kökü, radix language, aslu'l-lisân,
    - b) Dilin boğaz tarafındaki ucu, aksa'l-lisân, muahharu'l-lisân,
    - c) Dilin ortası, vasatu'l-lisân, mukaddemu'l-lisân,
    - d) Dilin iki yanı, kenarı, margo language, tarafu'l-lisân, hâfetu'l-lisân,
    - e) Dilin ucu, apex language, zeleku'l-lisân,
    - 8) Çene, el-fekkân,
      - a) Üst çene, maxilla, el-fekku'l-a'lâ,
      - b) Alt çene, mandibula, el-fekku'l-esfel,
      - 9) Damak, palatum, el-hanek,
        - a) Üst damak, el-haneku'l-a'lâ, sakfu'l-fem,
        - aa) Üst damağın boğaz tarafındaki ucu, palatum molle, et-tabak, el-haneku'l-leyyin, aksa'l-hanek,
        - ab) Üst damağın ön tarafı, palatum durum, el-Gâr, el-haneku's-sulb, vasatu'l-hanek, nit'u'l-fem,
        - b) Alt damak, el-haneku'l-esfel,
        - 10) Dişler, dentes, teeth el-esnân, m. es-sinn,
          - aa) Üst dişler, maxillar teeth, el-esnânu'l'ulyâ,
          - ab) Alt dişler, mandibular teeth, el-esnânu's-süflâ,

¹ Seslerin tarifi dolayısıyla zikredilen veya konuşma cihazı hakkında doğrudan verilen bilgiler için: Bk. K. el-'Ayn, s. 51-52, 57-58; el-Kitâb¹, II, 404-405; ², IV, 433-434; el-Muktedab, I, 192-194; İbnu'l-Enbârî, K. esrâri'l-'arabiyye, s. 419-421; es-Sâlih, Dirâsât fi fikh'l-luga, s. 276; Hasan, Menâhucu'l-bahs fi'l-luga, s. 64; el-Antâkî, Dirâsât, s. 125-127; Radvân, Nazarât fi'l-luga, s. 162; el-Mubârek, Fikhu'l-luga, s. 46-48; Dirâz, Efyâ'u efnân, s. 283-4.

- b) Ön dişler, anterior teeth, dentes incisivi, es-senâyâ, m. es-seniyye,
 ba) Üst ön dişler, es-senâyâ'l-'ulyâ,
 baa) Üst ön dişlerin kenarı, etrâfu's-senâyâ'l-'ulyâ,
 bab) Üst ön dişlerin kökü, usûlu's-senâyâ'l-'ulyâ,
 bac) Üst ön dişlerin az üstü, fuveyku's-senâyâ'l-'ulyâ
 bb) Alt ön dişler, es-senâyâ's-süflâ,
 bba) Alt ön dişlerin kenarı, etrâfu's-senâyâ's-süflâ,
 bbb) Alt ön dişlerin az üstü, fuveyk u's-senâyâ's-süflâ,
 c) Köpek dişi ile ön dişler arasındaki diş, er-rebâ'yye,
 d) Köpek dişi denen diş, dentes canini, en-nâb, c. el-enyâb,
 e) Azı ile sivri dişler arasında bulunan dişler, ed-dahik, c. ed-devâhik,
 f) Azı dişler, dentes premolares, dentes molares, el-edrâs,
 g) Diş kökleri, radix dentis, usûlu'l-esnân, el-lise(t),
 11) Dudaklar, labia oris, eş-şefetân, m. eş-şefe,
 a) Üst dudak, labium superius, eş-şefetu'l-'ulyâ,
 b) Alt dudak, labium inferius, eş-şefetu's-süflâ,
 ba) Alt dudağın içi, frenulum labii inferioris, bâtinu's-şefeti's-süflâ,
 c) İki dudak arası, beyne's-şefeteyn,
 12) Burun, nasus, el-enf,
 a) Burun deliği, naris, fethatu'l-enf,
 b) Geniz, nasopharynx, el-hayşüm c. el-hayâşim, akxa'l-enf, et-tecvîfu'l-enfi,
 13) Boğaz ve ağız boşluğu, fauces and cavitas oris, el-cevf.

Sesin Tanımı:

Ses (savt c. asvât), kaynağı canlı veya cansız olup, kendisinde düzenli ve devamlı titreşim bulunan işitmeye ait tesirdir².

Diğer bir tanım ise ses, "havanın dalgalanması"dır³.

Bu tanımlar ışığında arapçadaki "lugavî sesler" (el-asvâtu'l-lugaviyye) ele alınacaktır.

Sesler ve Harfler:

Arap dilinde kısa seslileri gösteren müstakil harfler yoktur. Sami dillerinden arapçaya intikal eden alfabe, sessizler üzerinde kuruludur. Kısa seslileri gösteren işaretler yenidir.

Alfabenin Nasr b. 'Âsım el-Leysî (v. 89 h.) tarafından düzenlenen şeklinde, dikkat çeken bir husus vardır. Sessiz harfler şekli benzerliğe göre dizilmesine rağmen; hem sessiz hem de uzun seslileri ifade edecek üç harf de sona eklenmiştir.

Arap dili bu alfabede verilen seslerden ibaret değildir.

² Radvân, Nazarât, s. 150: الصوت هو الأثر السمعي الذي بهذبية مستمرة مطردة سواء وكان مصدره حيا أو غير حي.

³ et-Tehânevî, Keşşâf, II, 811: الصوت قيل هو تموج الهواء

Daha h. ikinci asırda bu aslî seslerin yanında “fer‘î” sesler bulunduğu belirtilmiştir. Arap dili için “hoş karşılanmayan” (gayru mustahsen) sesler de zikredilmiştir.

Harf tabirini, “teleffuz” anlamında kullanmak mümkün olduğu gibi, “seslerin yazılı rumuzları” (rumûz kitâbiyye) tarzında da kullanabiliriz. Ayrıca lafzı meydana getire şeye de harf denilir⁴.

Burada aslî seslerin adı ve harfleri sırayla verilecek, bilahere fer‘î harflere geçilecek olup, gayru mustahsen olanlar da zikredilecektir.

Asli Sesler:

Aslî sesleri gösteren Nasr b. ‘Asım el-Leysi’ nin tertibi şudur⁵:

Adı

- 1- el-Hemze
- 2- el-Bâ’
- 3- et-Tâ’
- 4- eş-Sâ’
- 5- el-Cîm
- 6- el-Hâ’
- 7- el-Hâ’
- 8- ed-Dâl
- 9- ez-Zâl
- 10- er-Râ’
- 11- ez-Zây
- 12- es-Sîn
- 13- eş-Şîn
- 14- eş-Şâd
- 15- ed-Dâd
- 16- et-Tâ’
- 17- ez-Zâ’
- 18- el-‘Ayn
- 19- el-Ġayn
- 20- el-Fâ’
- 21- el-Kâf
- 22- el-Kâf
- 23- el-Lâm
- 24- el-Mîm
- 25- en-Nûn
- 26- el-Hâ’
- 27- el-Vâv
- 28- el-Yâ’
- 29- el-Elif

Bu yirmi dokuz harfe ilave edilen fer‘î sesler şunlardır⁶:

⁴ et-Tehânevî, Keşşâf, I, 318: الحرف يطلق على ما يتركب منه اللفظ

⁵ Husâmuddîn, Usûl Turâsiyye, s. 55.

- 30- en-Nûn el-hafife⁷/en-Nûn el-hafiyeye/en-Nûn el-enfiyye/el-Gunne,
 31- el-Hemze beyne beyne⁸/el-Hemze el-musehhele/el-Hemze el-muhaffefe
 32- el-Elif el-mumâle⁹/Elifü'l-imâle/Yâ'ya meylettirilen elif
 33- eş-Şîn elletî ke'l-cîm, cîm gibi Şîn
 34- es-Sâd elletî tekûnu ke'z-Zây¹⁰, zây gibi okunan Sâd
 35- Elif et-tefhîm¹¹, kalın okunan elif

Gayru mustahsene harfler ise, Arap dilinde çok kullanılmaz, Kur'an kıraati ve şiirde hoş karşılanmaz. Bunlar farklı rivayetleriyle şöyledir¹²:

36- el-Kâf elletî beyne'l-Cîm ve'l-Kâf, Cîm ve Kâf arası teleffuz edilen

Kâf,

37- a) el-Cîm elletî ke'l-Kâf, Kâf gibi Cîm,

b) el-Cîm elletî ke'ş-Şîn, Şîn gibi Cîm,

38- ed-Dâd ed-da'ife¹³,

39- es-Sâd elletî ke's-Sîn, Sîn gibi Sâd,

40- et-Tâ' elletî ke't-Tâ', Tâ' gibi Tâ',

41- ez-Zâ' elletî ke's-Şâ', Şâ' gibi Zâ',

42- el-Bâ' elletî ke'l-Fâ', Fâ' gibi Bâ',

43- el-Ğâf elletî beyne'l-Ğâf ve'l-Kâf¹⁴, Ğâf ve Kâf arası teleffuz edilen

Kâf.

Seslerin Meydana Gelişi:

Akciğerlerden çıkan hava, ses tellerinin titremesiyle karşılaşıncaya çeşitli sesler hasil olur.

Ses bu durumda, üç merhale geçirir.

⁶ el-Kitâb, I, II, 404; ², IV, 432; el-Muktedab, I, 194; K. esrârî'l-'arabiyye, s. 419; el-Mubârek, Fıkhul-luga, s. 49 (İbn Cinnî'nin Sırru sinâ'ati'l-'irâb, s.51'den naklen).

⁷ Kur'ân kıraatinde ihfâ' esasında çıkan nûndur.

⁸ "و هي التي ينحى بها نحو الواو" ayetindeki ikinci hemze; ifadesi kurrâ'nın telaffuzuna bağlıdır.

⁹ "عَلِمَ، حَاتِمَ" deki elifleri yâ'ya meylettirerek okumak. Sibeveyhi, bunun hakkında şöyle der: "و الألف التي تمال إمالة شديدة"

¹⁰ قَطَدٌ، مَظْدَرٌ kelimelerini قَصْدٌ، مَصْدَرٌ tarzında okumak gibi.

¹¹ Ses özelliği bakımından, vâv'a meyleden, yönelen elifdir. "و هي التي ينحى بها نحو الواو". Bk. K. esrârî'l-'arabiyye, s. 419; Fethalı ve dammeli bir harften sonra gelen ر، خ، ص، ط، ظ، ق، غ ve ل lafzının ل'ı fethalı olur ve bunları elif takip ederse bu harflerin fethaları kalın okunur.

¹² Bk. el-Kitâb, I, II, 404; ², IV, 432; el-Muktedab, I, 195; K. esrârî'l-'arabiyye, s. 419.

¹³ "و حكى أبو بكر بأن الضاد الضعيفة المبدلة من التاء. و حكى أن منهم من يقول في: "أثرد: أضرْد". K. esrârî'l-'arabiyye, s. 419.

¹⁴ Bu kâf'ı Ebu'l-Berekât İbn'l-Enbârî zikretmektedir, bk. K. esrârî'l-'arabiyye, s. 419.

Birincisi, Konuşma cihazındaki engel olacak bir yerden geçerken ciğerden gelen havanın hapsedilmesidir.

İkincisi, geçtiği yerin bir müddet kapatılmasıdır.

Üçüncüsü, havanın serbest bırakılmasıdır.

Havanın, tamamen (külliyyen) veya kısmen (cüz'iyen) tutulduğu ve geçişten engellendiği boğaz veya ağızdaki yere, "mahrecü'l-harf" (sesin çıkış yeri, harfin çıkış yeri) denilir¹⁵.

Mahreç kelimesinin anlamını taşıyan "medrec c. medâric" ve biraz genişletilmiş manasıyla "mevdi' c. mevadi'" tabirleri de kullanılmıştır.

Lügavî seslerin meydana gelişleri iki yönden ele alınır:

a) Ses cihazındaki uzvun hareketleri (harekî udvî),

b) Sese ait teneffüsün durumu (teneffüş savtî),

a yönü "mahrec c. mehâric"le ilgili, b yönü ise, "sıfat c. sıfât" yani harfin hususiyetleriyle ilgilidir¹⁶.

Mahrecin Tayini:

Harflerin mahreci, ya iskân (sükûnlama, harekesini iptal etme) ya da teşdîd (şeddeleme) yoluyla tayin edilir.

Vasıl hemzesine her hangi bir hareke verilir ve ses dinlenir. Verilen hareketler içinde "kesra" tercih sebebidir. Kudemânın misalleri bu tarzdadır:

رَأَى، رَأَى، رَأَى، رَأَى

Ses kesildiği yer, "el-Mahrec el-muhakkak"dır. Sesin bütün içinde kesilebildiği yer ise "el-Mahreç el-mukadder"dır.

Harflerin nisbet edildiği lakaplar "el-kâbu'l-hurûf" ise, konuşma cihazındaki mahreçler ve mevâki' a göre tayin edilir¹⁷.

Mahrec Adedi:

Mahrec adedi konusunda görüşler muhtelifdir. Onyedi, onaltı, ondört, onbir, on, dokuz, sekiz gibi miktarlar zikredilir.

Aslında bunlar aynı şeyleri anlatmaktadır. Sadece tasniflerin bazısı bazısından daha teferruatlıdır. Sebepleri arasında problemler de unutmamak gerekir.

Mahrec adedine göre alimler şöyle sıralanabilir:

8 diyenler: el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (v. 1754), el-Ezherî (v.370 h.), İbn Durayd (v. 321 h.).

¹⁵ el-Mubârek, Fıkhü'l-luga, s. 46.

¹⁶ es-Sâlih, Dirâsât fi fikhî'l-luga, s. 277; Hasan, Menâhîju'l-bahs fi'l-luga, s. 63-64:

فالصوت اللغوي اذا ذو جناحين أحدهما حركي و الآخر صوتي؛ أو بعبارة ثالثة أحدهما يتصل بعملية النطق و الثاني يتصل بصفة. و عملية النطق هذه تحدث في أية نقطة مما بين الشفتين و الاوتار الصوتية في الجهاز النطقي الانساني.

¹⁷ es-Sâlih, Dirâsât fi fikhî'l-luga, s. 278.

9 diyen: Ebû 'Alî el-Kâlî (v.356 h.).

10 diyenler: Temmâm Hasan, Muhammed el-Mubârek, Ramadân 'Abduttevvâb, Muhammed el-Antâkî. Dikkat edilirse bunları günümüz dil alimleridir.

11 diyen: Muhammed Mustafâ Radvân, kudemâdan el-Mubberred (v. 285 h.) de buna eklenmelidir.

14 diyen: İbn Hişâm (v. 761 h.), Ahmed el-Hamlavî.

16 diyen: Sibeveyhi (v. 180? h.), er-Rummânî (v. 384 h.), İbn Cinnî (v. 392 h.), ez-Zemahşerî (v. 538), Ebu'l-Berekât İbnu'l-Enbârî (v.577 h.)

17 diyenler: et-Tehânevî, Subhî es-Sâlih, Tantâvî Muhammed Dirâz.

8 Mahrec:

el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (v. 175 h.) Kitâbu'l-'Ayn adlı eserinde, harflerin sayısı için 29 rakamını zikreder. Bunlardan 25 tanesi "sîhâh"dır ve bunların "medâric"i yani nisbet edilecekleri "mahrec"leri vardır. Dördünün ise nisbet edileceği "medrec"leri yoktur. Bu dört harf "cevf" yani boğaz ve ağız boşluğunda hasıl olduğu için, saha olarak "cevf" gösterilmiştir. Bunların mahrecleri yoktur. (s.57)

Harflerin bazıları bir birine yakın yerlerden çıkar. Bunlar bir gurub oluştururlar. İşte bu gurubların seslendirildiği yere el-Halîl, "Hayyiz" tabirini kullanır.

"Medrec"i bulunmayan harfler ا و ی ء dir. "Hayyiz"i bulunmayan harf ise (ء)hemzedir.

Bu durumda "sîhâh" harflere ait sekiz mahrec vardır. Hemze hariç diğer harflerin ise on "hayyiz"i bulunmaktadır

Mahrec taksimi

حلقية	لهوية	شجرية	أسلية	نطعية	لثوية	ذلقية	شفوية=شفهية
ع ح ه خ غ	ق ك	ج ش ض	ص ز س	ط د ت	ظ ذ ث	ر ل ن	ف ب م

Mahrec adları, harfin çıkışına başlangıçlık eden yerin (mebde') ismine göre verilmiştir.

Hayyiz taksimi (on adettir)

حيز	حيز	حيز	حيز	حيز	حيز	حيز
ع ح ه	خ غ	ق ك	ج ش ض	ص ز س	ط د ت	ظ ذ ث

حيز	حيز	حيز
ر ل ن	ف ب م	و ا ي

قال الليث: قال الخليل:

في العربية تسعة و عشرون حرفا: منها خمسة و عشرون حرفا صحاحا لها أحيانا و مدارج، و أربعة أحرف جوف و هي: الواو و الياء و الألف اللينة و الهمزة و سميت جوفاً لأنها تخرج من الجوف فلا تقع في مدرجة من مدارج اللسان و ملا من مدارج الحلق، و لا من مدرج اللهاة، إنما هي هاوية في الهواء فلم يكن لها حيز تنسب إليه إلا الجوف. و كان يقول كثيرا: الألف اللينة و الواو و الياء هوائية ألا أنها في الهواء.

قال الخليل: فأقصى الحروف كلها العين ثم الهاء و لولا بحة في الحاء لأشبهت العين لقرب مخرجها من العين، ثم الهاء و لولا هتة في الهاء و قال مرة "ههه" لأشبهت العين لقرب مخرجها من الحاء. فهذه ثلاثة أحرف في حيز واحد بعضها أرفع من بعض ثم الخاء و الغين في حيز واحد كلهن حلقية، ثم القاف و الكاف لهويتان، و الكاف أرفع ثم الجيم و الشين و الضاد في حيز واحد ثم الطاء و الدال و التاء في حيز واحد، الظاء و الذال و الثاء في حيز واحد، ثم الراء و اللام و النون في حيز واحد ثم الفاء و الباء و الميم في حيز واحد، ثم الألف و الواو و الياء في حيز واحد و الهمزة في الهواء لم يكن لها حيز تنسب إليه.

قال الليث: قال الخليل:

فالعين و الحاء و الخاء و الغين حلقية، لأن مبدأها من الحلق، والقاف و الكاف لهويتان، لأن مبدأهما من اللهاة. والجيم و الشين والضاد شجرية لأن مبدأها من شجر الفم. أي مفرج الفم، و الصاد و السين و الزاء أسلية، لأن مبدأها من أسلة اللسان وهي مستدق طرف اللسان. و الطاء و التاء و الدال نطعية، لأن مبدأها من نطع الغار الأعلى. و الظاء و الذال و الثاء لثوية، (لأن مبدأها من اللثة. و الراء و اللام و النون ذلقية) لأن مبدأها من ذلق اللسان و هو تحديد طرفي ذلق اللسان. و الفاء و الباء و الميم شفوية، و قال مرة شفوية لأن مبدأها من الشفة. و الياء و الواو و الألف و الهمزة هوائية في حيز واحد، لأنها لا يتعلق بها شيء ، فنسب كل حرف الى مدرجته و موضعه الذي يبدأ منه.

و كان الخليل يسمي الميم مطبقة لأنها تطبق الفم اذا نطق بها، فهذه صورة الحروف التي ألفت منها العربية على الولاء، وهي تسعة و عشرون حرفا: ع ح هـ خ غ ، ق ك، ج ش ض، ص س ز، ط د ت، ظ ذ ث، ر ل ن، ف ب م، فهذه الحروف الصحاح، و اية فهذه تسعة و عشرون حرفا منها أبنية كلام العرب.

9 Mahrec:

Ebû 'Alî İsmâ'îl b. el-Kâsim el-Bağdâdî el-Kâlî (288-356 h.), el-Bâri' fi'l-Luga'da zikrettiği mehâricu'l-asvât tertibi şöyledir¹⁸:

ق ك	ء ه ع ح خ
	غ

ض ج ش	ل ر ن	ط د ت	ص ز س	ظ ذ ث	ف ب م	و ا ي
-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------

Bu durumda dokuz mahrec vardır.

10 Mahrec:

Temmmâm Hasan, Menâhîcu'l-bahs fi'l-luga adlı eserinde fasih dilin mahrecinin on olduğunu ifade eder ve tablo halinde gösterir¹⁹.

Buna göre mahrecler şunlardır:

حنجري	حلقى	لهوى	طبقي	غارى	لثوى	أثنائى لثوى	أسنائى
ء هـ	ع ح ق	ك غ خ	ش ج ي	ل ر ن	ض د ط	ظ ذ ث	ز ص س

شفوى	أسنائى
ب م و	ف

11 Mahrec:

Ebu'l-'Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Muberrred'e (v. 285 h.) göre Arap harfleri otuzbeş tanedir. Bunlardan 28'inin sûreti vardır. Yedi harf dilde kullanılmakta olup yazıda alametlerle, bunlara delil bulunabilmektedir²⁰.

el-Muberrred'in zikrettiği onbir mahrec şöyledir²¹.

¹⁸ 'Abduttevvâb, Fusûl, s. 277, et-Ti'ân neşri Mukaddimetu'l-Bâri', s. 71'den naklen.

Ayrıca bk. Nassâr, el-Mu'cem el-'Arabî, I, 246 vd.; 'Abdullâh, Mu'cemu me'âcimi'l-'arabiyye, s. 127, "Sözlük tertibinde hemze en sondadır."

¹⁹ Menâhîcu'l-bahs fi'l-luga, s. 124.

²⁰ el-Muktadab, I, 192:

أعلم أن الحروف العربية خمسة و ثلاثون حرفا. منها ثمانية و عشرون لها صور. و الحرف السبعة جارية على الألسن، مستدل عليها فى الخط بالعلامات. فأما فى المشافهة فموجود.

حروف الحلق:

- 1- أقصى الخلق: ء، هـ، الألف الهاوية
- 2- المخرج الثاني: ح، ع
- 3- المخرج الثالث: أدنى خروف الحلق إلى الفم: خ، غ
- 4- أول مخارج الفم: ق، ك، ش، ج
- 5- الصدق: ض
- 6- حرف اللسان: ل، ن، ر
- 7- طرف اللسان و أصول الثنايا مصاعدا إلى الحلق: طن د، ت
- 8- حروف الصفير: س، ص، ز
- 9- طرف اللسان وأطراف الثنايا العليا: ظ، ث، ذ
- 10- الشفة السفلى و أطراف الثنايا العليا: ف
- 11- الشفة: و، ب، م

14 Mahrec:

el-Hamlâvî, K. ŷeze'l-'arf fi fenni's-sarf adlı eserinde ondört mahrec bulunduğunu ifade eder.

Bu listeye göre ŷu gurublar vardır²²:

ل	ض	ش	ق	خ	ح	ء هـ
			ك			
و	م	ب	ف	ظ	ذ	ث
				ص	ز	ر
				س	ط	د

مخارج الحروف أربعة عشر تقريبا:

- 1- أقصى الخلق: للألف، والهمزة، والهاء.
- 2- ووسطه: للحاء، والعين المهملتين.

²¹ Age, I, 192-194.

²² K. ŷeze'l-'arf, s. 157.

- 3- وأدناه: للخاء، والغين المعجمتين.
- 4- وأقصى اللسان مع ما فوقه من الحنك: للقاف، والكاف.
- 5- ووسطه مع ما فوقه من الحنك: للجيم، والشين.
- 6- وإحدى حاقتيه مع ما يليه من الأضراس: للضاد.
- 7- وما دونه طرفه إلى منتهاه مع ما فوقه من الحنك: لللام، فمخرج اللام قريب من الضاد، وهي أوسع الحروف مخرجا.
- 8- وللراء من اللسان وما فوقه وما يليهما، فهي أخرج من اللام.
- 9- وللنون ما يليه الخيشوم، وهو أقصى الأنف.
- 10- وللطاء والذال المهملتين والتاء المثناة طرفه، مع أطول الثنايا العليا، وهي الأسنان المتقدمة، تثنان من أعلى، وتثنان من أسفل.
- 11- وطرفه مع الثنايا للضاد، والزاي، والسين.
- 12- وطرفه مع طرف الثنايا: للطاء، والذال، والتاء المثلثة.
- 13- وباطن الشفة السفلى مع طرف الثنايا العليا: للفاء.
- 14- وما بين الشفتين: للباء، والميم، والواو.

Onaltı Mahrec:

Sîbeveyhi (v. 180? h.)'nin el-Kitâb adlı eserine göre mehâricu'l-hurûf onaltıdır. Bu ayırım genel olarak bazı değişikliklerle devam ettirilmiştir. Buna Basriyyûn'un resmî tertibi de demek mümkündür.

Sîbeveyhi, aslî harf miktadını yirmi dokuz olarak verir²³. Bu listesi ile mehâricu'l-hurûf'u anlattığı paragraf muhtevası arasında ufak bazı değişiklikler vardır.

Burada mahrecleri tanıttığı kısım verilecektir²⁴.

ولحروف العربية ستة عشر مخرجا:

فللحلق منها ثلاثة [1] فأقصاها مخرجا الهمزة والهاء والألف.

²³ el-Kitâb, ², IV, 431. Bu liste mahreclere göre tanzim edilen şemadada Sîbeveyhi I olarak zikredilmiştir.

²⁴ el-Kitâb, ¹, II, 404-405; ², IV, 433. Konuyla ilgili bk. Nassâr, el-Mu'cemu'l-'arabî, I, 189 vd.; Ya'kub, Fıkhû'l-luga, s. 234; 'Abduttevvâb, el-Medhal ilâ 'ilmu'l-luga, s. 15-16, 32-33.

- [2] و من أوسط الحلق مخرج العين والحاء. [3] وأدناها مخرجا من الفم الغين والحاء.
- [4] ومن أقصى اللسان وما فوقه من الحنك الأعلى مخرج القاف.
- [5] ومن أسفل من موضع القاف من اللسان قليلا ومما يليه من الحنك الأعلى مخرج الكاف، [6] ومن وسط اللسان بينه وبين الحنك الأعلى مخرج الجيم والشين والياء.
- [7] ومن بين أول حافة اللسان وما يليها من الأضراس مخرج الضاد.
- [8] ومن حافة اللسان من أدناها إلى منتهى طرف اللسان ما بيها وبين ما يليها من الحنك الأعلى، وما فوق الضاحك الثناب والرابعة والثنية مخرج اللام.
- [9] ومن طرف اللسان بينه وبين ما فوق الثنايا مخرج النون.
- [10] ومن الخياشيم مخرج النون الخفيفة.
- [11] ومن مخرج النون غير أنه أدخل في ظهر اللسان قليلا لانحرافه إلى اللام مخرج الراء.
- [12] ومما بين طرف اللسان وأصول الثنايا مخرج الطاء والذال والتاء.
- [13] ومما بين طرف اللسان وفوق الثنايا مخرج الزاي والسين والصاد.
- [14] ومما بين طرف اللسان وأطراف الثنايا مخرج الزاي والذال والتاء.
- [15] ومن باطن السفة السفلى و أطراف الثنايا العلا مخرج الفاء.
- [16] ومما بين الشفتين مخرج الباء والميم والواو.

Onyedi Mahrec:

Subhî es-Sâlih, Dirâsat fi fikhi'l-luga adli eserinde mehâricu'l-hurûfu onyedi olarak vermektedir. Ayrıca mahreclere, on adet lakap tayin eder²⁵.

Lakab ve mehârice göre harfleri şöyle tasnif etmektedir:

مخارج الحروف ومواقعها من جهاز النطق:

الألقاب

1- الحروف الجوية الهوائية

2- الأحرف الحلقية

3- الأحرف اللهوية

²⁵ Dirâsat fi fikhi'l-luga, s. 277-280; Ayrıca bk. et-Tehânevî, Keşşâf, I, 408-409.

- 4- الأحرف الشجرية
- 5- الأحرف الذلقية
- 6- الأحرف النطعية
- 7- الأحرف الأسلية
- 8- الأحرف اللثوية
- 9- الأحرف الشهوية
- 10- الأحرف الخيشومية

المخارج

- 1- فراغ الحلق والقم: الجوف: ا و ي (حروف المد واللين)
- 2- أقصى الحلق: ء، هـ،
- 3- أوسط الحلق: ع، ح
- 4- أدنا الحلق: غ، خ
- 5- أقصى اللسان: ق، 6- ك
- 7- شجر القم: ج، ش، ي غير المدية
- 8- ذلق اللسان: ل،
- 9- ن المظهرة،
- 10- ر
- 11- النطع: ط، د، ت
- 12- أسلة اللسان: ص، س، ز
- 13- من قرب اللسان: ظ، ذ، ث
- 14- الشفة: ف،
- 15- ب، م، و غير المدية
- 16- الخيشوم: النون الساكنة والتتوين حين إدغامها بغنة أو إخفائها؛ والنون والميم المشددة.

17-Dâd harfî için bazı alimlerin açıklama yapmaması sebebiyle, dâd için müstakil bir mahrec kabul etmiştir. “el-Halîl ve ez-Zemahşerî bunun “şecriyye” olduğunu ifade ederler” der.

Harflerin Lakabları:

Elkâbu'l-hurûf:

Mahrec bölgelerinin, o mahrecin en önemli uzvuyla anılması adet olmuştur. Bu tarz tasnife "elkâbu'l-hurûf" denilmiştir. On adettir²⁶

(ألقاب الحروف)

- 1- الأحرف الجوفية الهوائية: ا، و، ي
- 2- الأحرف الحلقية: ء، هـ، ع، ح، غ، خ
- 3- الأحرف اللهوية: ق، ك
- 4- الأحرف الشجرية: ج، ش، ض، ي غير المدية
- 5- الأحرف الذلقية: ل، ن المظهرة، ر
- 6- الأحرف النطعية: ط، د، ت
- 7- الأحرف الأسلية: ص، س، ز
- 8- الأحرف اللثوية: ظ، ذ، ث
- 9- الأحرف الشفهية أو الشفوية: ف، ب، م، و غير المدية
- 10- الأحرف الخيشومية: النون الساكنة، والتتوين حين إدغامهما بغنة أو إخفائهما والنون والميم المشددة

Harflerin Sıfatları:

Sesin çıkışı esnasında, ses tellerinin, mahrecin ve muntic sahanın durumunu gösteren özelliklere sıfat denilir.

Sıfatlar bazıları zıddıyla, bazıları zıdların vasatıyla, bazıları da müstakil olarak vardırlar.

Zıdd sıfatlar şunlardır:

Cehr-Hems
Şidde-Rihâve
İsti'la-İstifâl
İnfıtâh-İtbâk
Medd-Sahîh
İnficârî-İhtikâki

Sıfatlar kuvvetli ve zayıf olmak üzere ikiye ayrılabilirler. Kuvvetli sıfatlar (sıfât kavîyye): Cehr, şidde, isti'la, itbâk, kalkale, inhirâf, tekrâr, tefeşşî, istitâle. Zayıf sıfatlar (sıfât da'ife): Hems, rihâve, istifâl, istiftâh, lîn²⁷.

²⁶ es-Sâlih, Dirasat fi fikhi'l-luga, s. 278-280.

²⁷ Dirâz, Efyâ'u efnân, s. 288.

1- Cehr:

el-Cehr, açığa çıkarmak, göstermek, izhar etmek demektir. Harfin çıktığı mevziye tam dayanması, bu dayanmanın bitişine kadar harfle birlikte nefesin tutulması ve sonuçta da sesin açık bir şekilde çıkmasına cehr denir²⁸.

Cehr sıfatını alan harflere el-mechûre denilir.

Mechûre harf sayısı 19'dur. Bazı listelerde elif mechûreye dahil edilmez²⁹:

ء، ب، ت، د، ذ، ر، ز، ض، ط، ظ، ع، غ، ق، ل، م، ن، و، ي، ا

2- Hems:

el-Hems, gizli ses demektir. Harfin mahrecine dayanmasının zafiyetiyle, nefesin harfle beraber çıkmasıyla harfte gizlenme olur. Bu gizliliği taşıyan harflere el-mehmûse denilir.

Mehmûse harf sayısı ondur³⁰:

ت، ث، ح، خ، س، ش، ص، ف، ك، هـ

3- Şidde:

eş-Şidde bir sıfat olarak "sesin geçmesinin menedilmesi, engellenmesi" demektir. Sesin engellenmesi harfin sert olmasına sebep olur.

Şiddetli harflere eş-Şedide denir. Bunlar sekiz harftir³¹:

ء، ب، ت، ج، د، ط، ق، ك

4- Rihâve:

er-Rihâve, yumşak, yumşaklık, yumşak olmak demektir. Sıfat olarak, kendisinde savtın geçmesine imkan tanınmasıyla harfin zayıf olmasıdır.

Rihâve sıfatı bulunan harfe er-Rihve tabiri kullanılır.

Rihve, Sibeveyhi ve Ebu'l-Berekât İbnu'l-Enbârî'ye göre onüçtür³²:

ف، ذ، ث، ظ، س، ز، ض، ص، ش، خ، غ، ح، ء

Subhî es-Sâlih'e göre ise on altıdır ve ا، ي، و، ا ilave etmektedir³³.

²⁸ K. esrâri'l-'arabiyye, s. 421-423; el-Mubârek, Fıkhul'l-luga, s. 50; es-Sâlih, Dirâsât fî fikhi'l-luga, s. 281; el-Kitâb, ¹, II, 405, ², IV, 434; Dirâz, Efyâ'u efnân, s. 286.

²⁹ el-Mubârek, Fıkhul'l-luga, s. 50.

³⁰ el-Kitâb, ¹, II, 405; ², IV, 434; K. esrâri'l-'arabiyye, s. 421-423; el-Mubârek, Fıkhul'l-luga, s. 50; es-Sâlih, Dirâsât fî fikhi'l-luga, s. 281; Dirâz, Efyâ'u efnân, s. 286.

³¹ el-Kitâb, ¹, II, 406; ², VI, 434; K. esrâri'l-'arabiyye, s. 421-423; el-Mubârek, Fıkhul'l-luga, s. 51; es-Sâlih, Dirâsât fî fikhi'l-luga, s. 281; Dirâz, Efyâ'u efnân, s. 286.

³² el-Kitâb, ¹, II, 406; ², IV, 434-5; K. esrâri'l-'arabiyye, s. 421-424.

³³ es-Sâlih, Dirâsât fî fikhi'l-luga, s. 281; Dirâz, Efyâ'u efnân, s. 286.

5-Te vessut:

et-Te vessut beyne's-ş-şidde ve'r-rihâve, şidde ve rihâve ortası olma demektir.

Bu tarzdaki harflere mâ beyn's-ş-şedîde ve'r-rihve denilir.

Sîbeveyhi'ye göre sadece 'ayn harfi bu vasfı taşır³⁴. İbn Cinnî ve Subhî es-Sâlih beş olduğu kanaatindedir: ع، ل، م، ن، ر، ³⁵. Ebu'l-Berekât İbnu'l-Enbârî ve Muhammed el-Mubârek ise sekiz harf sayar: ع، ل، م، ن، ر، و، ي، ا، ³⁶.

6- İsti'lâ:

el-İsti'lâ', yükselmek demektir. Dilin damağa yükselmesini ifade eder. Bu tarz harfler el-musta'liye adını alırlar.

Musta'liye, yedi harftir: خ، ص، ض، ط، ظ، غ، ق ³⁷

7- İstifâl:

el-istifâl, üstten dibe inmek demektir. Sıfat olarak dilin aşağıya inmesini ifade eder. Bu vasıftaki harflere el-munhafida ifadesi kullanılır. Bunlar yirmi iki tanedir³⁸.

8- İnfitâh:

el-İnfitâh, açılmak ve ayrı olmak anlamındadır. Sıfat olarak, harfin meydana gelişinde dilin damağa yükselmeyip aralarında açıklık bulunmasıdır. Buna el-istiftâh da denir.

Bu sıfatı taşıyan harflere el-meflûha tabiri kullanılır. Yirmi beş adettir³⁹.

9- İtbâk:

el-İtbâk, örtmek ve üzerini kaplamaktır. Sıfat olarak dilin damağa yükselip örtmesi harfin de bu muhsur kalışla hasıl olmasıdır.

Bu tarz harflere el-mutabbaka denilir. Bunlar dört harftir: ص، ض، ط، ظ ⁴⁰

³⁴ el-Kitâb, 1, II, 406; 2, IV, 435.

³⁵ Şâhîn, Fi't-tetavvur el-lugavî, s. 208; es-Sâlih, Dirâsât fi fikhî'l-luga, s. 281; Dirâz, Efyâ'u efnân, s. 286.

³⁶ K. esrâri'l-'arabiyye, s. 421-424; el-Mubârek, Fikhu'l-luga, s. 51.

³⁷ K. esrâri'l-'arabiyye, s. 422; el-Mubârek, Fikhu'l-luga, s. 52; es-Sâlih, Dirâsât fi fikhî'l-luga, s. 282; Dirâz, Efyâ'u efnân, s. 286-7.

³⁸ K. esrâri'l-'arabiyye, s. 422-424; es-Sâlih, Dirâsât fi fikhî'l-luga, s. 282; Dirâz, Efyâ'u efnân, s. 287 "et-tesefiül".

³⁹ K. esrâri'l-'arabiyye, s. 422-424; es-Sâlih, Dirâsât fi fikhî'l-luga, s. 282; Dirâz, Efyâ'u efnân, s. 287.

⁴⁰ K. esrâri'l-'arabiyye, s. 422-424; es-Sâlih, Dirâsât fi fikhî'l-luga, s. 282; Dirâz, Efyâ'u efnân, s. 287.

10- Safir:

es-Safir, ıslık çalmak ve ıslık manasındadır. Sıfat olarak dil kenarı ve ön dişlerden ses çıkarken, sükûn yapılırsa sesin sıkışarak ıslıklanmasıdır:

Bu özelliği bulunan harflere safiriyye veya hurûfu's-safir denilir ve üç tanedir: ز، ص، س⁴¹.

11- Kalkale:

el-Kalkale, sallamak ve ses çıkarmak demektir. Bazı harflerin baskılı (dagu'l-harf) oluşu dolayısıyla vakf yapıldığında ağızdan bu harfleri takip eden bir sescik (es-suvayt) çıkar. İşte bu duruma kalkale denilir.

Kalkale harfleri (hurûfu'l-kalkale) şunlardır: ق، ج، ط، د، ب⁴².

12- İnhirâf:

el-İnhirâf, meyletmek ve sapmaktır. Sıfat olarak, harfin çıkışından sonra dilin kenarına meyletmesidir. Bu vasıflı harfler iki tanedir: ل، ر⁴³.

13- Tekrâr:

et-Tekrar, yinelemek, tekrar etmektir. Sıfat olarak, nutku esnasında harfle dilin kenarının kararsız olup geriye dönüş göstermesidir.

Tekrar harfi bir tanedir: ر⁴⁴.

14- İstîtâle:

el-İstîtâle, uzatmak, ziyade boy vermektir. Sıfat olarak, harf telaffuz edilirken sesin dilin kenarlarına baştan sona yayılması ve uzatılması demektir.

Bu tek harfe has bir özelliklidir: ض⁴⁵.

15- Tefeşşî:

et-Tefeşşî, yayılmak ve genişlemektir. Harfin nutku esnasında ağızda nefesin yayılması anlamında sıfattır.

Bu tarz harf, tektir: ش⁴⁶.

⁴¹ el-Mubârek, Fıkhul'luga, s. 52; es-Sâlih, Dirâsât fi fikhil'luga, s. 282-3; Bk. Dirâz, Efyâ'u efnân, s. 287.

⁴² el-Mubârek, Fıkhul'luga, s. 52; es-Sâlih, Dirâsât fi fikhil'luga, s. 283; Şâhîn, Fi't-tetavvur el-lugavî, s. 213; Dirâz, Efyâ'u efnân, s. 287.

⁴³ es-Sâlih, Dirâsât fi fikhil'luga, s. 283; Dirâz, Efyâ'u efnân, s. 287.

⁴⁴ es-Sâlih, Dirâsât fi fikhil'luga, s. 283; el-Mubârek, Fıkhul'luga, s. 52; Dirâz, Efyâ'u efnân, s. 287.

⁴⁵ es-Sâlih, Dirâsât fi fikhil'luga, s. 283; Dirâz, Efyâ'u efnân, s. 287.

⁴⁶ el-Mubârek, Fıkhul'luga, s. 51; es-Sâlih, Dirâsât fi fikhil'luga, s. 283; Dirâz, Efyâ'u efnân, s. 287.

16- Lîn:

el-Lîn, yumşaklık ve esneklik demektir. Sıfat olarak, harfi dile yüklendikten sonra çıkarmaktır⁴⁷. Lîn sıfatlı harfe harfu'l-lîn veya el-harfu'l-leyyin denilir. Bunların özelliği mahreclerinde esneme ve genişleme olmasıdır⁴⁸.

Kendinden önceki harfin harekesi fetha olan ve sakin haldeki yâ' ve vâv harfleri leyyindir. Misâl:

Hurûfu'l-lîn, hurûfu'l-medd ile el-hurûfu's-sihâh arası bir yere sahiptirler⁵⁰.

17- Gunne:

el-Gunne, genizden konuşmaktır. Sıfat olarak, harfin sesinin genizden çıkarılmasıdır.

Gunne harfleri (hurûfu'l-gunne); mim, nûn hafife ve tenvidir⁵¹.

18- Medd:

el-Medd, uzatmaktır. Sesin kendisiyle uzatıldığı harflere hurûfu'l-medd denilir. Bunların medd harfleri olabilmeleri için, sakin olmaları ve kendilerinden önceki harfe kendi cinslerinden bir hareke bulunması gerekmektedir.

Uzun seslileri ifade eden medd harfleri için şu isimler kullanılmaktadır: el-Musavvitât (sesliler), el-harekât et-tavîle (uzun harekeler), asvâtü'l-ille et-tavîle (uzun illetli harfler).

Med harfleri üç tanedir: ا، و، ي⁵².

Kısa sesliler ise bazı isimlerle anılmaktadır: el-harekât, hurûfu'l-meddi'l-kasîra, hurûfu'l-meddi's-sagîre, asvâtü'l-ille el-kasîra.

Kısa seslilerin kisasına ise es-suveyt (sescik) denilmektedir.

Medd harfleri, harekeler, suveyt arasında keyfiyet yönünden fark yoktur, sadece kemniyet yönüyle fark vardır. Sesin zamanı uzun tutulursa medd, kısa tutulursa hareke, çok kısa olursa suveyt olur. Bunu lugavî örf (el-urf el-lugavî) tayin eder⁵³.

Harekeler üç tanedir: Kesra, fetha, Damme.

Elifin cinsi fetha, yâ'nın cinsi kesra, vâvın cinsi dammedir.

Türkçede fetha e'ye benzeyen "a" sesini, kesra "i" sesini, damme "u" sesini ifade eder. Medd harfleri ise "â, î, û" seslerini karşılarlar. Bu sebeple medd

⁴⁷ es-Sâlih, Dirâsât fî fıkhi'l-luga, s. 283; Ayrıca bk. Dirâz, Efyâ'u efnân, s. 287.

⁴⁸ el-Kitâb, 2, IV, 435; K. esrâri'l-'arabiyye, s. 424.

⁴⁹ es-Sâlih, Dirâsât fî fıkhi'l-luga, s. 283.

⁵⁰ Mecc el-Berâzi, Fıkhu'l-lugati'l-'arabiyye, s. 48.

⁵¹ es-Sâlih, Dirâsât fî fıkhi'l-luga, s. 283; Bk. el-Mubârek, Fıkhu'l-luga, s. 52; Dirâz, Efyâ'u efnân, s. 287.

⁵² K. esrâri'l-'arabiyye, s. 424.

⁵³ Abduttevvâb, el-Medhal ilâ 'ilmi'l-luga, s. 96.

Kureyş lehçesinin yazıya tesirinden başka bir şey değildir. Hemzenin, ‘ayn harfinin baş kısmından alınarak alfabeğe dahil edilmesi, el-Halil tarafından yapılmıştır.

Elif, mahreci herhangi bir yerdeki harfe bağlanırsa, medd harfi elifin yerini tayin etmek zorlaşır. Vâvın dudaklara ait bir mahreci olmasına rağmen mahrec yönünden kendinden önce gelen bir harfe tabi olması nazara alınır, medd harfi olarak oluşum yerinin değiştiği görülür. Hatta bu konuda vâv’ın ikinci bir mahrecinin var olduğu, aslî mahrecinin ise ağız başlangıcı boğaz sonu yani aksa’l-haneku’l-a’la olduğu kanaati vardır⁵⁸. Yâ’nın mahreci ise cîm, şîn harflerinin mevzii olmasına rağmen medd harfi olarak kendinden önceki harfin mahrecine kaydığı görülmektedir. Bütün bunlar, hurûfu’l-medd’in “medd olmayan” aslî şekillerinden farklı olduğunu düşünmeye sevk etmekte ve bu daha doğru görünmektedir.

Burada söylenebilecek en mantıklı izah, hurûfu’l-medd’in kendinden önce gelen harfin mahrecine bağlı olarak hasıl olduğu “muntic” sahanın nutuk bölgelerini ihtiyaca göre kullandığıdır. Diğer bir ifadeyle hurûfu’l-medd’in “muntic” sahası vardır. Sîbeveyhi der ki:⁵⁹ وهذه الثلاثة أخفى الحروف لاتساع
مخرجها. وأخفاهن و أوسعهن مخرجا: الألف، ثم الياء، ثم الواو

Bunlar için “el-cevfiyye” veya “el-hevâ’iyye” tabiri çok uygun olmuştur⁶⁰.

Harekeleri, aslî harf görmeme, sadece zevâ’id (ilaveler) olarak kabul etme ve bunlara konuşmada vasıta nazarıyla bakma, el-Halil’de vardır. “Harekelerin mahrec”ini, bağlı olduğu medd harfine izafe etmek güçlü meyildir. Harekeleri zaid olarak görmenin sebeplerinden biri, aslî harflerin sukûn (harekesizlik) üzerine bina edilmesidir⁶¹. Sîbeveyhi’ye göre “harf harekeden kuvvetlidir.”⁶²

Harekeler içinde en geniş sahaya sahibi fethadır. Damme ve kesranın oluşum sahası ise dardır⁶³.

Diğer dillerde, müstakil harf olarak gösterilen harekelerin Arap dilinde kelimenin aslını oluştururken “aslî mânâ”da değil de, aslî mananın tenevvuunde kullanılması sebebiyle üzerinde fazla durulmamıştır⁶⁴. Bunun bir sebebi de, Arap lehçelerinin, fetha, damme, kesra konusunda pek ihtimam göstermemeleridir. Diğer bir ifadeyle farklı kabilelerde bir lafızdaki harekelerin birbiriyle yer değiştirerek telaffuz edilmesi anlama fazla tesir etmemiştir. Anlamına tesir edilen

⁵⁸ Radvân, Nazarât, s. 321.

⁵⁹ el-Kitâb, ², IV, 435.

⁶⁰ Bk. el-Mubârek, Fıkhul-luga, s. 45; K. el-‘Ayn, s. 57.

⁶¹ Bk. el-Kitâb, ², IV, 241-242 ve haşiyesi.

⁶² ‘Abduttevvâb, Fusûl, s. 396 vd.

⁶³ Bk. ‘Abduttevvâb, el-Medhal ilâ ‘ilmi’l-luga, s. 91-99.

⁶⁴ Bk. el-Mubârek, Fıkhul-luga, s. 178-179.

lafız miktarı ise azdır⁶⁵. Buna rağmen seslilerin yer değiştirmesinin anlamda tesirli olduğunda ısrarlı olanlar da vardır⁶⁶.

Arap dili tarihinde gelişmeyi harekete geçiren ve ona yön veren amillerinin en mühimmi Kur'an olmuştur. Cümle içerisinde kelimenin hangi vazife ile kullanıldığını (i'râb) göstermek zarureti dördüncü halife Hz. 'Alî (v. 40 h.) zamanında kendini iyice göstermiştir. Basra'daki görevli Ebu'l-Esved ed-Du'elî, fetha, damme ve kesra olarak kullanılmak üzere, Kur'an'ın yazılı metnindeki kelimelerin sonuna nokta şeklinde ilave edilmiştir. Harekeler, kelimelerin son harfinin üst, ön ve alt tarafına tek nokta olarak ; kelimenin sonunu nunlayarak okutma demek olan et-tenvîn ise, yine aynı şekilde fakat çift nokta olarak ilave edilmiştir.

Harflerin bilâhère birbirine karıştırılmaması için şeklen benzeyenleri ayırıcı noktaların konması "el-i'câm" faaliyeti, bir müşkülü ortaya çıkarmıştı. Hem harflerin bir takımında nokta vardı, hem de harekeler nokta şeklindeydi. Bu nasıl halledilecekti?

el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (v.175 h.) harekelerin nokta şeklinde kullanılmasını bırakarak şimdi kullandığımız şekilleri (fetha: —, kesra: — , damme: —) ortaya koymuştur. Bu hadiseyi, harekelerin ses benzerliği bulunan 'ي، و، ' harflerinden kısaltarak elde ettiğine dair rivayetlerin yanında, önemli olan bir husus vardır. O da Süryanice'de harekeleri gösteren işaretlerin, şimdi kullandığımız Arapçadaki işaretlerin takriben benzerleri olduğu hususudur.

Suveyt:

es-Suveyt, sescik demektir. Harekelerin kıyasına denilir. Harekelerin furûu kabul edilirler⁶⁷. Bunların manaya tesirleri yoktur.

Sesciklerin bazı çeşitleri vardır:

1- el-Kalkale, kalkale harfleriyle vakıf yapıldığında kalkale harfinden sonra harfin baskısıyla bir sescik çıkar. Bu, harfin hakkını vermek ve izhar etmek için yapılır⁶⁸.

2- er-Revv, kelimenin sonundaki harekeye, vakf yaparken işaret etmektir. Bu zayıf bir sesle yapılır. Gören görmeyen bunu idrak eder⁶⁹.

Medd harflerinden birinin esası olan Hemze ile ilgili bir hususu ilave etmek faydalı olacaktır. Hemze kelimesi, nebr (vurgu yapmak) demektir. Bütün harfler dilde vurgulanabilirler. Hususî anlamıyla, arapçanın yazıdaki tarihi seyrinde

⁶⁵ el-Mubârek, Fikhu'l-luga, s. 181.

⁶⁶ el-Antâkî, Dirâsât, s. 191.

⁶⁷ Age , s. 191.

⁶⁸ Şâhîn, Fi't-tetavvur el-lugavî, s. 213 vd.

⁶⁹ K. esrâri'l-'arabiyye, s. 412.

elifin vurgulu ve farklı bir biçimi olan, hemze dediğimiz harfin adı olmuştur⁷⁰. Elif günümüz alimlerinin bazılarınca “harf” olarak kabul edilmez⁷¹.

Medd harfleri bütün cinsleri ve mevleriyle beraber meçhûr sıfatlı seslerdir⁷².

19- İncicârî:

el-İncicârî, patlamak demektir. Ses hasıl olurken havanın mahrecte tam bir engellemeyle karşılaşmış olmasıdır. Bu durumda ağız veya burundan çıkan hava patlamalıdır⁷³.

İncicari sıfatını taşıyan harflere el-muglaka denilir⁷⁴.

Muglaka harfler sekiz tanedir: ء، ق، ك، ط، ض، د، ب، ت.⁷⁵

Bunlara el-asvât el-ıncicârîyye de demek mümkündür.

20- İhtikâkî:

el-İhtikâkî, sürtünmek anlamındadır. Akciğerden gelen havanın mahrecte cüz’î bir engellemeyle karşılaşp sürtünerek çıkması ve böylece sesin meydana gelmesi demektir. Bu sürtünmeyi insan duyabilir⁷⁶.

Bu sıfat taşıyanlar en-nâfiha veya zâtu’n-nefes adını alırlar. Bazan da el-asvât el-ıhtikâkîyye denilir⁷⁷.

Onüç harftirler: ف، ث، ذ، ظ، س، ز، ص، ش، خ، غ، ح، ع، ه.⁷⁸

21- İncicârî-İhtikâkî:

Bu sıfatı taşıyan harf, aslında incicârî bir mahrec engellemesi ve akabinde sürtünmeli (ihtikâkî) bir yavaşlıkla hasıl olur. Bu gurubun tek numunesi “cîm”dir.

“Cîm”i esas itibarıyla incicârî kabul etmek mümkün olabilir. İncicari-ıhtikâkî sıfatını taşıyan seslere el-asvât el-murekkebe denilir⁷⁹.

Sıfatların Lakabları:

Elkâbu’s-Sıfat:

⁷⁰ Şâhîn, el-Kırâ’âtü’l-Kur’âniyye fî dav’i ‘ilmi’l-lugati’l-hadîs, s. 17 vd.

⁷¹ Radvân, Nazarât, s. 180.

⁷² Age, s. 171, 179.

⁷³ Bk. Age, s. 193 vd.

⁷⁴ el-Mubârek, Fıkhü’l-luga, s. 51.

⁷⁵ Radvân, Nazarât, s. 193.

⁷⁶ Age, s. 193, 211 vd.

⁷⁷ el-Mubârek, Fıkhü’l-luga, s. 51.

⁷⁸ Radvân, Nazarât, s. 194, 211.

⁷⁹ Age, s. 219 vd.

Seslerin, dilde ifade zorluğu olan ve olmayan tarzındaki ayırımıdır. Bunlar iki tanedir. Zelâka sıfatını taşıyanlar ifade kolaylığı, ismât olanla ifade zorluğunu ifade ederler⁸⁰.

1- Zelâka

ez-Zelâka, keskin olmaktır. Sıfat olarak dudak veya dilin ucu ve kenarına dayanarak harfi telaffuz etmektir. Bu sıfatı taşıyan harflere el-muzleka denir. Müzleka olan altı harf vardır: ن، ل، ر، م، ف، ب⁸¹.

Bunlar, en hafif en kolay, diğer harflerle rahatlıkla birleşip imtizac eden süratle söylenen harflerdir.

Mahrec noktasından zulkiyye olanlar ile sıfat yönünden muzleka olanları birbirinden ayırmak gerekir.

Zulkiyye olanlar zelaku'l-lisân'dan çıkarlar. Müzleka ise, ra, lam, nûn gibi zeleku'l-lisân'dan çıkan harfler olduğu gibi, zelaku's-şefe'den çıkan ba, fa, mim harfleridir.

Zelâka sıfatında şumul ve umum vardır. Zelâka mahrecinde ise daraltma ve tahdid vardır.

Zelâka ismindeki ortaklık sıfat ve mahrecin birbirine karıştırılmasına sebep olmamalıdır⁸².

2- İsmât

el-İsmât, susmak, sukut etmek, dili tutulmak demektir. Sıfat olarak, zelaku'l-lisân'a dayanmaya ve bu sebeple de dilde ifade zorluğu bulundurmaktır. Bunlar muzleka'nın haricindekilerdir. el-Musmate adını alırlar⁸³.

Arap dilinde söyleniş zorluğunu ortadan kaldırmak için, kelime oluşumunda muzleka harfler musmate ile birlikte kullanılır. Rubâ'î ve humâsî lafızlarda muzleka mutlaka gereklidir⁸⁴. Eğer dörtlü, beşli ve daha yukarısı kelimelerde muzleka yoksa, bu lafızlar arapça değildir. el-Halîl'e göre ise muhdesdir⁸⁵.

Bazı Mülâhazalar:

Dilde, aynı mahrec ve aynı sıfatı taşıyan iki harf bulunamaz. Mahrecler farklı olacağı gibi sıfatların da farklı olması gerekir. Ancak böylece değişik harfler oluşabilir. Aynı mahrec ve aynı sıfattan tek harf oluşur.

⁸⁰ Bk. İbn Durayd, el-Cemhere, I, 43 vd.

⁸¹ K. esrâri'l-'arabiyye, s. 421-423; es-Sâlih, Dirâsât fî fikhi'l-luga, s. 283-284.

⁸² es-Sâlih, Dirâsât fî fikhi'l-luga, s. 283-284.

⁸³ K. esrâri'l-'arabiyye, s. 421-423; es-Sâlih, Dirâsât fî fikhi'l-luga, s. 284.

⁸⁴ K. el-'Ayn, s.52; İbn Durayd, el-Cemhere, s.7; er-Râzi, Nihâyetu'l-îcâz, s. 120; es-Sâlih, Dirâsât fî fikhi'l-luga, s. 284; Bk. K. esrâri'l-'arabiyye, s. 423

⁸⁵ K. el-'Ayn, s.52.

Bazı alim ve araştırmacılara göre Hayşûm mahrec kabul edilmez. Burun kapatıldığı takdirde sadece ceresu's-savt bozulur. Fakat ses yine ağızdan çıkar. Bu hayşûmun mahrec olduğu manasına gelmez⁸⁶.

Sıfatlardan hems ve cehr ses tellerinin durumunu, diğerleri havanın geçiş yerlerinin halini verir.

Cehr ile şidde, hems ile rihâvenin aynı şey olabileceği tarzında şüpheler vardır. Mechûrenin nefesin tutulması, şedîdenin savtın tutulmasından oluşması bir vuzuhluk arzetmez. Ayırımın zorluğu şüpheye sebep olmuřtur⁸⁷.

Günümüz araştırmacıları, Batılı çalışmaların tesiriyle şedîde, rihve ve mutevassıta harfleri, inficârî-ihdikâkî gurubunda ele almıřlardır⁸⁸. Fakat değişik ıstılah gurubuyla ele almak, inficârî-ihdikâkî ile şidde ve rihâve sıfatlı harfler arasında tam uyumu sağlamamıştır.

Ses tellerinin titreşimi sesin duyumunda bir vuzuh, açıklık verir. Bu titreşimin artması duyumun daha kuvvetli olmasını sağlar. İşte buna "kuvvetu'l-vudûhi's-sem'î" denilmektedir. Sesler bu açıdan farklı farklıdır.

Yükseklikten düşüşe göre sesler şöylece sıralanabilir:

Fetha, kesra, damme, lânu, râ', nûn, mîm, cîm, zây, zâl, fâ', dâl, bâ', sâ', sîn, şîn, kâf, tâ'⁸⁹.

Harfler sessizlik-seslilik konusunda müsavi değillerdir. Sesliliğe en yakın olanlar hurûfu'l-medd, mutevassıta olanlar, mîm, nûn, lâm, râ' ve 'ayn harfleridir. Kalan harfler ise tam sessizdir. Bu noktadan , hurûfu'l-medd'e "ensâfu'l-harekât"; mutevassıte'ye "eşbâhu'l-harekât" denilmektedir⁹⁰.

---

⁸⁶ el-Mubârek, Fıkhul-luga, s. 48.

⁸⁷ Age, s. 51.

⁸⁸ Radvân, Nazarât, s. 193-194.

⁸⁹ Bk. 'Abduttevvâb, el-Medhal ilâ 'ilmi'l-luga, s. 100.

⁹⁰ Bk. Radvân, Nazarât, s. 229.

